

TOMASZ KAWSKI

LUDNOŚĆ ŻYDOWSKA W PRZEDCZU W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM (1918-1939)

Osadnictwo żydowskie w tym niewielkim mieście leżącym w południowej części Kujaw pojawiło się w XVII wieku. W 1674 roku płatnikami podłównego było zaledwie 6 Żydów. W latach następnych ich liczba systematycznie rosła. Spis z 1765 roku wykazał obecność 210 Żydów, choć jak zauważa Z. Guldon jest to wielkość zaniżona¹. W 1793-1794 roku było ich 139, w 1812 – 228, w 1856 – 593, w 1878 – 665, w 1897 – 740 osób². Populacja ludności wyznania mojżeszowego w Przedczu rosła, pomimo oficjalnego zakazu osadnictwa Żydów obowiązującego w tym mieście od XVII-XVIII wieku. Aby uregulować sytuację ludności żydowskiej, Komisja Wojewódzka w 1820 roku nakazała utworzenie w Przedczu rewiru żydowskiego między ulicami: Wodną – Rybacką – Ślepą – Kahalną. Termin przesiedlenia Żydów wyznaczono do 01.03.1822 roku. To uciążliwe dla ludności żydowskiej ograniczenie zostało zniesione w Królestwie Polskim w 1862 roku³. Rozwojowi małomiasteczkowej społeczności żydowskiej w Przedczu nie przeszkodziło utworzenie rewiru czy odebranie miastu w 1867 roku praw miejskich (do 1919 roku)⁴. Władze carskie z polityką państwową sankcjonującą antysemityzm mimo wszystko sprzyjały osadnictwu, licząc dzięki nowym przybyszom na wzrost uprzemysłowienia⁵. Rolnicze zaplecze Kujaw oraz słabość miejscowego drobnomieszczaństwa pozwalała na konkurencyjną działalność handlową żydowskim kupcom, którzy z reguły dysponowali pewnymi środkami finansowymi pozwalającymi na niezależność ekonomiczną. Przedecz, pomimo statusu „osady miejskiej” od 1867 roku nadal pełnił szereg funkcji miejskich, stanowiąc lokalne centrum wymiany handlowej, administracji i szkolnictwa⁶.

W XIX wieku ukształtował się także wizerunek społeczno-religijny przedeckich Żydów, który przetrwał aż do zagłady tej grupy w latach 1939-1945. Dominowały rodziny stojące na gruncie nienaruszalności Talmudu i żydowskiej tradycji oraz chasydzi, uznający autorytet różnych cadyków. Ci ostatni napłynęli do miasta w drugiej połowie XIX wieku. W latach trzydziestych XX wieku coraz większymi wpływami

zaczęli się cieszyć zwolennicy syjonizmu oraz żydowscy socjaliści⁷. Rosnące trudności ekonomiczne wywołane przez kryzys lat 1929-1935 zaostriżyły antagonizm chrześcijańsko-żydowski. Presja prawicowych polskich środowisk politycznych nawołujących do bojkotu ekonomicznego żydowskich kupców i rzemieślników wpływała na wzrost poczucia zagrożenia. Brak miejscowego przemysłu nie stwarzał perspektyw rozwojowych dla młodego pokolenia. Miejsca pracy zajmowali napływający z okolicznych wsi niewykwalifikowani pracownicy⁸.

Liczebność ludności żydowskiej w Przedczu od początków XX wieku do 1939 roku malała z 867 osób w roku 1909 do 560 w 1939 roku (tab. 1). Spadek ten był wywołany zwiększoną migracją ludności żydowskiej do położonych w pobliżu większych miast takich jak: Włocławek, Koło, Konin, Łęczyca, Żychlin oraz trudną do oszacowania emigracją⁹. Wyjeżdżali głównie ludzie młodzi, co miało swoje konsekwencje w postaci spadku liczby narodzin.

Ruch naturalny ludności żydowskiej w Przedczu za lata 1931-1937 przedstawiał się następująco: 149 urodzeń, 65 zgonów, zawarto 26 małżeństw. Na uwagę zasługuje prawie zerowa śmiertelność niemowląt¹⁰. Wskaźnik przyrostu naturalnego dla ludności chrześcijańskiej w Przedczu był znacznie wyższy, co wynikało z migracji do miasta głównie osób młodych z okolicznych wsi.

Tabela 1. Liczba ludności żydowskiej w Przedczu w XX wieku

Rok	Ogółem ludności	W tym Żydów	% Żydów
1909	2937	867	29,5
1921	3040	840	27,6
1933	ok. 3360	808	24,0
1939	ok. 3500	560	16,0
1946	2424	19	0,8

Źródło: zestawienie autora na podstawie: AŻIH, CKŻP, sygn. 569; Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913, Warszawa 1914, Dział I, Tablica IV, s. 35; B. Głębowicz, Rolnictwo powiatu włocławskiego w latach 1945-1965, [w:] Monografia powiatu..., tab. 1, s. 169; T. Kawski, op.cit.

Struktura narodowościowa mieszkańców Przedcza w 1921 roku składała się z trzech nacji, dominującej – polskiej (71%) oraz mniejszościowej – żydowskiej (27,6%) i niemieckiej (1,4%)¹¹. Stosunki pomiędzy poszczególnymi narodowościami układały się w omawianym okresie na ogół poprawnie. Sporadycznie władze powiatowe informowały o czynnych wystąpieniach antysemickich. Były one najczęściej inspirowane z zewnątrz

np. w 1919 i 1920 roku stacjonujące oddziały wojsk polskich z Wielkopolski zainicjowały antysemitki zachowania m.in. w Przedczu¹². Mimo to „ukryty” czy tzw. „ludowy” antysemityzm mający podłoże religijne w dość istotny sposób wpływał na postępowanie żydowskiej społeczności przez chrześcijańskie otoczenie. Mogą o tym świadczyć opowiadki ludowe zebrane w XIX wieku przez Oskara Kolberga z terenu Kujaw, czy sprawa rytualnego mordu w sąsiadującej z Przedczem Izbicy Kujawskiej¹³. Początki istnienia II Rzeczypospolitej (wojna polsko-bolszewicka, trudności ekonomiczne) wpłynęły na wzmocnienie niektórych stereotypów antyżydowskich wśród polskiego odłamu ówczesnego społeczeństwa np. Żyd-komunista, Żyd-działający na szkodę państwa polskiego, Żyd-wyzyskiwacz, Żyd-kapitalista itp. Wzajemnemu zbliżeniu nie sprzyjały odrębności religijne. Żydzi zamykali się w ramach swojej małej społeczności, dzieląc czas między pracę zawodową, życie rodzinne, życie religijne. Jedynie w tym pierwszym wypadku kontakty z chrześcijańskim otoczeniem były przez stronę żydowską pożądane. Było to współzycie, które nie prowadziło jednak do wzajemnego zbliżenia. Dzieci obu narodowości uczęszczały do wspólnej szkoły, klasy, bawiły się na podwórku, zaprzyjaźnieni sąsiedzi zapraszali się na niektóre uroczystości rodzinne czy religijne. Na tym jednak poprzestawano, zadowalając się powierzchownymi kontaktami. Stąd rozpowszechniona do dziś jest wśród starszego pokolenia odpowiedź na postawione pytanie: „Dlaczego Pan/Pani nie darzy sympatią Żydów skoro w dzieciństwie wspólnie bawiliście się, chodziliście do szkoły, mieszkaliście w tym samym podwórku itp.?” Czestą odpowiedzią było lakoniczne stwierdzenie „Żyd to Żyd”.

Ustawodawstwo określające zasady funkcjonowania żydowskich gmin w II Rzeczypospolitej było wzorowane na prawodawstwie niemieckim wprowadzonym na terenach Generał Gubernatorstwa Warszawskiego w 1916 roku. Zawarte w nim zapisy powieliła i częściowo modyfikowała dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 roku. Nie wiele w tym względzie uległo zmianie w latach następnych. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 października 1927 roku porządkowało dotychczasowe ustawodawstwo dotyczące organizacji żydowskich gmin wyznaniowych. Gminy były odpowiedzialne za utrzymanie cmentarzy, zapewnienie kąpieli rytualnych, czuwały nad religijnym wychowaniem dzieci i młodzieży, zabezpieczały dostęp ludności do koszernej mięsa, zarządzały majątkiem gminy oraz tworzonymi przez siebie fundacjami, zakładami o charakterze dobroczynnym. Gminy podzielono na „wielkie” liczące powyżej 5000 członków oraz „małe”. Do tej ostatniej zaliczała się gmina żydowska w Przedczu. W skład zarządu gminy „małej” wchodziło początkowo czterech następnie ośmiu obieralnych członków oraz miejscowy rabin. Piastowali swoje funkcje honorowo, nie pobierając wynagrodzenia. Głosowanie do władz gminnych odbywało się według pięcio-

przymiotnikowej ordynacji wyborczej. Prawa wyborcze przysługiwały mężczyznom po ukończeniu 25 roku życia (czynne) i od 30 roku (bierne)¹⁵.

Pierwszym przewodniczącym zarządu wyłonionego w 1917 roku został rabin Hersz Goldszlag (Goldszlager). Popadł on w 1919 roku w konflikt z nowym zarządem gminy. Nie chciał zrzec się prawa przewodniczenia gminie. Członkowie zarządu popierający duchownego próbowali obsadzić funkcję przewodniczącego wbrew prawu. Grupa „opozycjonistów” w zarządzie (Jakub Majer Goldman, Szyja Makowiecki, Abram Szlama Auerbach, Beniamin Torończyk) dysponowała większością zdolną przeforsować swojego kandydata wbrew rabinowi. Zgodnie z ich wolą został nim J. Goldman. Rabin, chcąc uniemożliwić zarządzanie gminą „opozycjonistom” przejął w całości dochody płynące z uboju rytualnego. Starosta wrocławski decyzją z 10 września 1919 roku odebrał bezprawnie pobrane przez rabina opłaty. Jednocześnie jednak nie chcąc osłabiać pozycji duchownego oraz popierającej go grupy konserwatywno-religijnej, nakazał zarządowi podnieść uposażenie rabina. Zarząd podporządkował się decyzji. Rabin otrzymał podwyżkę o 200 marek polskich tygodniowo kosztem wzrostu cen usług z rzeźactwa¹⁶.

Konflikt został jednak zażegnany tylko chwilowo. Rabin Goldszlag opuścił gminę przedecką w listopadzie 1923 roku, przenosząc się do Sierpca¹⁷. Starosta jako urzędnik pierwszej instancji nadzorujący działalność gmin na podległym sobie terenie ogłosił termin wyborów na urząd rabina w Przedczu na dzień 15 lutego 1925 roku. Komisja Wyborcza wyłoniona w grudniu 1924 roku została jednak rozwiązana. Termin wyborów przełożono do marca 1926 roku. Kolejna Komisja Wyborcza wyłoniona 13 grudnia 1925 roku przetrwała do wyborów, które odbyły się 7 marca 1926 roku¹⁸. Nowym rabinem gminy żydowskiej w Przedczu został wybrany Józef Aleksander Zemelman¹⁹. Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego zatwierdziło elekta 10 marca 1927 roku²⁰.

Kolejne wybory do zarządu gminy odbyły się 1 czerwca 1924 roku. Przewagę zdobyli zwolennicy ugrupowań religijnych (oficjalnie występujący jako „bezpartyjni”) oraz nurt syjonistyczno-religijny „Mizrachi”. Nowym przewodniczącym wybrano Szmula Jakuba Frenkiela²¹. Wyborom towarzyszyła atmosfera skandalu. Zarzucano Komisji Wyborczej sfałszowanie jednej z list kandydatów. Pomimo protestów, wynik wyborów został przez starostę zatwierdzony²². Następne wybory, które odbyły się 20 maja 1931 roku potwierdziły przewagę ugrupowań religijno-zachowawczych²³. Wynik wyborów wskazuje mimo to na rosnącą rolę ugrupowań lansujących ideologię syjonistyczną oraz lewicową. Powodem reorientacji politycznej wśród części przedeckich Żydów były trudności gospodarcze. Wielki kryzys 1929-1935 zachwiał pozycją ekonomiczną wielu żydowskich rodzin. Nie bez znaczenia pozostawały hasła antysemityczne, których zjadliwość

znacznie wzrosła w latach trzydziestych. Stałym elementem w krajobrazie Przedcza stawały się ulotki, których treść była jawnie antysemitka.

Przodowali w tych działaniach głównie członkowie „Obozu Wielkiej Polski”. Kujawska prasa z satysfakcją donosiła o kolejnych postępach w spolszczaniu handlu i rzemiosła²⁴. Mała liczba Żydów zasiadających we władzach miejskich Przedcza. W składzie kadencji I Rady Miejskiej wybranej 9 marca 1919 roku znalazło się pięciu radnych żydowskich, kadencji II Rady Miejskiej – 4, kadencji III Rady Miejskiej – 4, kadencji IV Rady Miejskiej – 3, po ostatnich wyborach z 21 kwietnia 1939 roku zasiadł w Radzie Miejskiej zaledwie jeden Żyd²⁵. Rzeczywistość nie zachęcała do pozostania w małym miasteczku jakim był Przedecz. Zamożniejsi Żydzi podejmowali decyzję o wyjeździe z Polski, biedniejsi zadowalali się wyjazdem do większych miast, kierując się chęcią znalezienia lepszej pracy.

W wyborach do władz gminy żydowskiej w Przedczu, które odbyło się 20 maja 1931 roku lista „Mizrachi” uzyskała 3 mandaty, (35%), syjoniści występujący jako „Związek Rzemieślników” – 2 mandaty (25%), ortodoksi – 2 mandaty (25%), „Żydowska Partia Ludowa” (folkiesi) – 1 mandat (15%), listę „Ogólnej Żydowskiej Partii Robotniczej «Bund» unieważniono. Nowym przewodniczącym wybrano folkistę, Dawida Żychlińskiego²⁶. Ewolucję sympatii politycznych prolewicowych i prosyjonistycznych potwierdzają wyniki kolejnych wyborów, które odbyły się 27 października 1936 roku. Koalicja „Bundu” i „Poalej Syjon Lewicy” uzyskała 70% mandatów, ortodoksi – 15%, „Nowa Organizacja Syjonistyczna” zablokowana z „Syjonistyczną Partią Pracy” – 15%²⁷. O rzeczywistych wpływach poszczególnych ugrupowań syjonistycznych wśród miejscowych Żydów świadczą wybory delegatów do XX Kongresu Syjonistycznego przeprowadzone w 1937 roku. Uprawnionych do głosowania było 70 osób, tyłu więc Żydów w Przedczu faktycznie dobrowolnie wpłaciło „szekli” (dobrowolnych składek na rzecz rozwoju przyszłego państwa w Palestynie). „Organizacja Syjonistyczna w Polsce” (syjoniści ogólni) uzyskała 13,4% głosów, „Mizrachi” – 41,7%, „Liga Pracującej Palestyny” – 44,7%²⁸. Wyniki głosowania do XX Kongresu Syjonistycznego w Przedczu wskazują, iż wśród przedeckich syjonistów równoważyły się poglądy lansujące świecki, z drugiej strony religijny charakter przyszłego państwa żydowskiego w Palestynie.

Wyrazem różnic ideologicznych, które występowały w skupiskach Żydów w Rzeczypospolitej była przynależność partyjna. Ponieważ „nakładały” się na nią także różnice religijne, łącznie sprzyjały one atomizacji życia politycznego Żydów. Miało ono swoje odbicie nawet w niewielkich liczebnie skupiskach żydowskich, w tym i w Przedczu. Nurt syjonistyczny w Przedczu był reprezentowany przez „Organizację Syjonistów w Polsce”, „Żydowską Socjalistyczno-Demokratyczną Partię Robotniczą w Polsce” („Poale Syjon Lewica”), „Syjonistyczną Partię Pracy «Hitachduth» oraz „Żydowską Socja-

listyczną Partię Robotniczą Robotnicy Syjonu” („Poale Syjon Prawica”). Zebranie organizacyjne tej ostatniej odbyło się w 1932 roku. Przewodniczącym oddziału wybrano Fiszela Topolskiego, zastępcą Abrama Zielińskiego. Rok później podczas akademii poświęconej pamięci zmarłego Chaima Arłazanowa, bojownika poległego w walce o odbudowę państwa żydowskiego w Palestynie, przemawiał brat zmarłego zachęcając zebranych do zintensyfikowania działań zmierzających do realizacji celu za który poległ jego brat²⁹. Za utworzeniem siedziby narodowej w Palestynie, nawet przy użyciu radykalnych metod, nie wykluczając walki zbrojnej, opowiadała się „Organizacja Syjonistów Rewizjonistów «Brith Hazohar» – mająca swój oddział w Przedczu. Współpracowali z działaczami z Warszawy. Z ramienia tamtejszej centrali z rewizjonistami przedeckimi kontaktował się Maks Mordon³⁰. Na co dzień utrzymywano bliską współpracę z „rewizjonistami” w leżącej w pobliżu miejscowości Osięciny. Metodą pozyskiwania sympatii społeczeństwa dla ideologii syjonistycznej było organizowanie imprez kulturalnych, obchodów świąt żydowskich, spotkań z wyjeżdżającymi do Palestyny np. kantorem synagogi w Tomaszowie Mazowieckim – Jakubem Basistą³¹.

Do współpracy przedeckich „syjonistów rewizjonistów” z członkami tamtejszej „Organizacji Syjonistów w Polsce” dochodziło w kwestiach szerzenia kultury żydowskiej w duchu syjonistycznym oraz lansowania osiągnięć gospodarczych Palestyny³². Staraniem syjonistów sprowadzono do miasta i przedstawiono społeczności żydowskiej osiągnięcia produkcyjne przemysłu żydowskiego w Palestynie w ramach objazdowej wystawy tzw. „Bazaru Palestyńskiego”, który można było oglądać w dniach 4-6 listopada 1936 roku. O rosnącej sympatii dla idei syjonistycznej w Przedczu może świadczyć fakt, że rok później w czasie modłów za sprawę palestyńską w dniach 13-14 stycznia uczestniczyło 360 osób. Mówcy nawoływali do składania ofiar, które przeznaczano na wykup ziemi z rąk arabskich oraz utworzenie w Przedczu syjonistycznej biblioteki³³.

Organizacją o charakterze zachowawczym stojącym na stanowisku utrzymania dużego znaczenia w przyszłym państwie żydowskim religii była „Organizacja Syjonistów – Ortodoksów Centrum Duchowe «Mizrachi». Program partii był syntezą judaizmu i syjonizmu. W tym duchu odbywały się zebrania członków oddziału przedeckiego „Mizrachi” z rabinami z Koła – Jakubem Litmanem, Łowicza – Mojżeszem Kolbą³⁴.

Zwolennicy tradycyjnego judaizmu, którzy odrzucali zarówno idee syjonistyczne, jak i poglądy lewicowe zgrupowali się w „Organizacji Żydów Ortodoksów w Polsce «Agudath Isroel». Oddział w Przedczu powstał 28 sierpnia 1919 roku³⁵. W opozycji do ruchu syjonistycznego, ortodoksyjnego i partii reprezentujących lewicę społeczną pozostawała „Żydowska Partia Ludowa” (folkiści). Jej wpływy były jednak ograniczone wśród ludności żydowskiej w Przedczu³⁶.

Część społeczeństwa żydowskiego w Przedczu przejawiała sympatie do ideologii lewicowej. Jej zwolennicy wywodzili się ze środowisk spauperyzowanego rzemiosła, kupiectwa lub środowiska robotniczego. Byli oni członkami „Poale Syjon Lewica”, „Poale Syjon Prawica”, „Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego «Bund»”. Przynależność partyjna w małomiasteczkowym środowisku było często sprawą czysto umowną i nie była traktowana w sposób jednoznaczny. Dogmatyczne traktowanie poglądów politycznych w hermetycznych środowiskach żydowskich miasteczek (jid. sztetl) mogłoby zachwiać spoiwością grupy funkcjonującej w warunkach stałego naporu ze strony chrześcijańskiego otoczenia. Nieliczni Żydzi w Przedczu reprezentujący poglądy skrajnie lewicowe wstępowali w szeregi „Komunistycznej Partii Polski”. Jej sympatycy chcąc znaleźć formułę pozwalającą im na legalną działalność pod szyldem legalnie działającej organizacji, zaczęli stopniowo w latach trzydziestych XX wieku wypierać członków „Bundu” z władz „Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Odzieżowego”. Związek w 1936 roku zrzeszał w Przedczu 34 osoby, w tym 10 przyznawało się do sympatii komunistycznych. Przez wiele lat na jego czele stał bundzista Lajzer Szajer, zaś sekretarzem pozostawał Szyja Termier³⁷. Komunistująca młodzież zgrupowana w 4 komórkach „Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej” w Przedczu stanowiła grupę 15 osobową. W całości w 1932 roku KZMP był opanowany przez młodzież żydowską³⁸.

Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej w Przedczu jest trudna do uchwycenia w materiałach archiwalnych. W świetle rejestru członków gminy (mężczyzn) ze stycznia 1929 roku przedstawiała się ona następująco: kupców (48), handlowców (29), krawców (28), emerytów (12), szewców (9), rymarzy (6), rzeźników (5), nauczycieli (4), piekarzy (3), blacharzy (3), szklarzy (2), pisarzy (2), fryzjerów (2), dentysta (1), rabin (1), lekarz (1), zegarmistrz (1), malarz (1), furman (1), rzezak (1)³⁹. W Przedczu w 1932 roku zarejestrowanych było 135 rzemieślników, wśród nich 78 katolików (57,8%), 55 Żydów (40,7%), 2 ewangelików (1,5%). Wśród żydowskich rzemieślników znajdowało się 30 krawców, 5 czapników, 4 rymarzy, 3 piekarzy, 3 szewców, 2 rzeźników, 2 kamaszników, 2 zegarmistrzów, 2 szklarzy, 1 jubiler, 1 cukiernik⁴⁰.

Drugą pod względem liczebności grupą zawodową pozostawali mocno rozwarstwieni finansowo żydowscy kupcy. Obok kilku dużych sklepów i składów dominowały małe sklepiki i stragany. Najbiedniejszych kupców nazywano „handlarzami”, zamożniejszych „handlowcami”, zamożnych „kupcami”. W wykazie 109 placówek handlowych i przemysłowych Przedcza z 1928 roku udział ludności żydowskiej był znaczący i wynosił 77% (84 przedsiębiorstwa). Żydzi zdominowali handel ubiorami, nakryciami głowy, suknem, płótnem, skórą, ziemioplodami. Do większych zakładów przemysłowych

należących do Żydów należy zaliczyć jedną z dwóch istniejących w Przedczu i okolicach fabrykę wód gazowych (właściciel – Jechuda Goldman), jedną z dwóch olejarni (Mendel Kwiat), cztery z pięciu piekarni (Mordka Kłodawski, Mendel Bielawski, Pinkus Bielawski, Józef Goldman), trzy z czterech rzeźni (Towje Goldman, Salomon Buks, Mojżesz Płockier)⁴¹. Obok nich funkcjonowały w okolicach Przedcza zakłady przemysłowe nie należące do Żydów jak 2 młyny, garbarnia (zamknięta w 1923 roku), gorzelnia, tartak, fabryka wódek, 2 wiatraki⁴². Do elity finansowej wśród żydowskiej społeczności Przedcza należy zaliczyć właścicieli olejarni i fabryki wód gazowych oraz kupców Nute Wassercuga, Iceka Mokotowa, Szyję Makowieckiego, Surę Auerbach, Nusena Skowrońskiego oraz większość przedstawicieli rodzin Żychlińskich i Domagalskich. Kryzys gospodarczy lat 1929-1935 przyczynił się do znacznego zubożenia części rodzin. Pauperyzacja dotknęła głównie: Goldmanów i Langnatów z Rybna, Lewentalów, częściowo Wassercugów⁴³. Struktura zawodowa czynnych mieszkańców Przedcza (876 osób) w 1931 roku przedstawiała się następująco: w przemyśle i rzemiośle pracowało 400 osób (45,7%), handlu i ubezpieczeniach 45 (5,1%), komunikacji i transporcie 1 osoba (0,1%), rolnictwie i ogrodnictwie 50 (5,7%), innych działach 380 (43,4%)⁴⁴. Do elity intelektualnej przeddeckich Żydów należeli: rabin A.J. Zemelman, lekarze Awzrgun Diament i Abram Szpryngier, dentysta Szlama Czerniakier, sekretarz gminy Aron Russak, nauczyciele: Juda Szlifkowicz, Chaim Torner, Hersz Skowroński, Szyja Perl⁴⁵. Największą poczytnością cieszył się wśród miejscowych Żydów „Hajnt” (1908-1939), prasowy organ warszawskich syjonistów o zasięgu ogólnopolskim. W 1932 roku prenumerowało go w Przedczu 15 czytelników⁴⁶.

Kwestia, która budziła stale napięcia wśród członków gminy żydowskiej w Przedczu były finanse. Gmina przeddecka zaliczała się do gmin średniozamożnych spośród innych gmin żydowskich leżących na Kujawach. W 1938 roku na 15,3% (86 osób) członków gminy żydowskiej nałożono obowiązek uiszczania składki gminnej. W innych gminach żydowskich regionu odsetek ten wahał się od 10 do około 18%⁴⁷. Nakładaniem składek zajmowała się gminna komisja szacunkowa, której członków powoływał zarząd gminy. Kwestia właściwej oceny wielkości posiadanego majątku i uzyskiwanych dochodów (odprowadzanych do władz skarbowych, bo na nich opierała szacunki komisja) budziła duże emocje. Często starano się wykorzystywać uprawnienia komisji kierując się interesami partyjnymi, zaniżając stawki podatku sympatykom czy członkom danej partii, a zawyżając oponentom. Czasem w grę wchodziły wzajemne antypatie i uprzedzenia. Do konfliktu na tym tle doszło 14 marca 1925 roku. Podczas nabożeństwa w synagodze Mordka Wajden zarzucił przewodniczącemu gminy Sz. Frenkielowi niesprawiedliwe rozdzielenie składki. Nawoływał do obalenia zarządu i powołania nowej komisji szacunkowej⁴⁸.

Wartość majątku ruchomego gminy szacowano w 1939 roku na 1250 zł, nieruchomości na 14 000 zł, stan zadłużenia gminy na 3500 zł⁴⁹. W miarę zmniejszania się liczby członków gminy oraz pogłębiającej się pauperyzacji w latach trzydziestych koszty utrzymania i funkcjonowania gminy pozostawały wysokie. Budżet gminy w 1933 roku wynosił 13 283 zł. Dwa lata później już tylko 11 664 zł. Mimo ograniczenia wydatków gminy, ubożsi płatnicy składek gminnych nie mogli im podołać. Za lata 1931-1934 z powodu zaległych nieuiszczonych opłat gmina straciła 4176,50 zł. Niedobory budżetowe pokrywano w dwojaki sposób, podnosząc ceny opłat uiszczanych za ubój rytualny oraz zalegając z wypłatami pensji dla urzędników gminy. Tym ostatnim w 1935 roku gmina była winna 6444,85 zł (3884,65 zł rabinowi, 2426,70 rzeźnikowi, 62 zł sekretarzowi gminy, 64,50 posługaczowi synagogalnemu, 7 zł stróżowi)⁵⁰. Możliwości zwiększenia źródeł finansowania działalności gminy były ograniczone. W 1935 roku w 76% (6500 zł) dochodów budżetu pochodziło z uboju rytualnego, 14% (1200 zł) ze składki gminnej, 4,4% (375 zł) z opłat cmentarnych, 3,5% (300 zł) z czynszu za mieszkanie rabina, 2,1% (176 zł) z ofiar rodaków. Najpoważniejszym obciążeniem dla gminy było wypłacanie pensji rabinowi. Wydatkowano na ten cel około 50% budżetu, pozostałe koszty rozkładały się na pensje dla innych urzędników gminy, inwestycje itp. (40%), 10% przeznaczano na cele charytatywne⁵¹. Wydatkowaniu środków na ten ostatni cel sprzyjało ubożenie ludności żydowskiej w okresie trwania wielkiego kryzysu (1929-1935). Władze gminy, chcąc zapewnić migrującym Żydom, którzy znaleźli się w Przedczu godziwe warunki noclegu, rozpoczęły budowę schroniska dla ubogich przejezdnych Żydów przy ulicy Warszawskiej 12. Prace zakończono w 1934 roku⁵².

Spośród organizacji gospodarczych, w szeregach których zrzeszali się m.in. żydowscy rzemieślnicy należy wymienić cechy. Najstarszy z nich, cech szewców powstał w 1842 roku, kuśniersko-krawiecko-czapniczy w 1888 roku, stolarski w 1905 i kowalski w 1910 roku⁵³. W II Rzeczypospolitej żydowscy rzemieślnicy w latach dwudziestych praktycznie zmonopolizowali cech krawców – kuśnierzy i czapników⁵⁴. Mieszany chrześcijańsko-żydowski był cech kowali i blacharzy (4 Żydów), który uległ rozwiązaniu w końcu 1935 roku. Pod wpływem agitacji nawołującej do spolszczania handlu i rzemiosła w latach trzydziestych żydowscy rzemieślnicy na znak protestu wycofali się z członkostwa w cechu rzeźnicko-piekarskim. W końcu lat trzydziestych w Przedczu pozostał jeden cech żydowski (krawców-kuśnierzy i czapników) oraz trzy chrześcijańskie (szewców, stolarzy i kołodziejów oraz rzeźników i piekarzy)⁵⁵.

Innymi organizacjami grupującymi środowiska żydowskich środowisk gospodarczych w Przedczu były utworzony w 1924 roku (zarejestrowany 5 marca 1925 roku) oddział „Centralnego Związku Rzemieślników Żydów Rzeczypospolitej”⁵⁶ oraz oddział

„Centrali Drobnych Kupców i Handlujących Żydów” (zarejestrowany 12 marca 1925 roku). Po kilku latach z powodu malejącej liczby członków zawiesił działalność, by w latach trzydziestych ulec rozwiązaniu⁵⁷. Celem tych organizacji była ochrona spraw gospodarczych żydowskich rzemieślników i niezamożnych kupców, łatwiejszy dostęp do tańszych surowców i produktów, jak również pomoc prawna i finansowa. Zamożni i średniozamożni żydowscy kupcy z Przedcza zorganizowali się w 1924 roku w „Związku Kupców”⁵⁸. Chcąc sprostać rosnącej konkurencji ze strony chrześcijańskiego kupiectwa w Przedczu, miejscowe drobnomieszczactwo żydowskie (średniozamożni i zamożni kupcy, rzemieślnicy, przemysłowcy) utworzyło w 1927 roku „Bank Ludowy w Przedczu” o kapitale zakładowym 4274 zł⁵⁹. Sferom rzemieślniczo-kupieckim znacznej pomocy finansowej udzielała działająca w Przedczu od 1930 roku „Kasa Bezprocentowych Pożyczek «Gemilus Chesed»”, pozostająca pod auspicjami „Żydowskiej Organizacji Społecznej «American Joint Distribution Committee»”. Organizacja ta stawiała sobie za cel umożliwienie powrotu do prowadzenia działalności gospodarczej upadającym finansowo żydowskim rzemieślnikom i kupcom, dzięki udzielaniu krótkoterminowych bezprocentowych pożyczek. Do Kasy należało 150 członków bez względu na sympatie polityczne. Dominowali ortodoksi (45%), syjoniści (30%) sympatycy „Mizrachim” stanowili 25%. Oddział przedcki „Gemilus Chesed” w 1930 roku posiadał kapitał obrotowy w wysokości 2842 zł, udzielono 54 pożyczek. Rok później kapitał wzrósł do 5487 i udzielono 185 pożyczek na sumę 11 162 zł60.

Dobrze zorganizowane i posiadające pewną niezależność finansową środowiska żydowskiego kupiectwa i rzemiosła w Przedczu stanowiły prężną konkurencję, z którą trudno było nawiązać rywalizację chrześcijańskim kupcom i rzemieślnikom. Żydzi oferowali tańsze produkty w większym wyborze stopniowo wypierając pomimo hasła nawołujących do bojkotu ekonomicznego żydowskich firm, głównie kupców polskich. Ci ostatni, chcąc przeciwdziałać konkurencji, utworzyli „Związek Kupców Polskich” w Przedczu⁶¹.

Działalność organizacji kulturalnych wśród społeczności żydowskiej w Przedczu była dość ograniczona. Wielopłaszczyznową działalność prowadziło „Stowarzyszenie Społeczne Biblioteka Żydowska im. Sz. Alejchema” powstałe w 1924 roku z inicjatywy miejscowej organizacji syjonistycznej. Poza upowszechnianiem i popularyzacją książki i czytelnictwa, biblioteka organizowała zajęcia, podczas których zapoznawano ich uczestników z nowinkami naukowymi, popularyzowano kulturę żydowską, wiedzę o współczesnej Palestynie, organizowano amatorskie przedstawienia teatralne (np. 21 października 1933 wystawiono sztukę pt. „Serce, które tęskni”)⁶². Działalność popularno-naukową prowadziło „Stowarzyszenie Kursów Wieczorowych dla Robotników w Warszawie” oddział w Kole, z filią w Przedczu⁶³.

Druga wojna światowa położyła kres istnieniu liczącej około 300 lat gminy żydowskiej w Przedczu. Przed wybuchem wojny licząca 560 osób gmina żydowska w Przedczu, pod wpływem migracji Żydów z innych terenów „Kraju Warty” rozrosła się do 722 osób 1 stycznia 1940 roku⁶⁴. W 1941 roku liczba ta wzrosła do 900 osób⁶⁵. Od wybuchu wojny niemiecko-rosyjskiej (22 czerwca 1941 roku) Żydzi z terenów wcielonych do Rzeszy w tym zapewne i z Przedcza byli kierowani do prac w tzw. „Judenlagach” – żydowskich obozach pracy przymusowej na terenach Wielkopolski oraz w Inowrocławiu, częściowo głównie kobiety i dzieci przesiedlano do getta w Łodzi i na terenach Generalnego Gubernatorstwa⁶⁶. Osoby, które pozostały w Przedczu zostały samochodami 24 kwietnia 1942 roku wywiezione do obozu masowej zagłady w Chełmnie nad Nerem⁶⁷.

Wojnę przeżyło niewielu członków gminy żydowskiej w Przedczu. W 1946 roku było ich zarejestrowanych we wrocławskim oddziale „Centralnego Komitetu Żydów Polskich” 19 osób. W rzeczywistości przeżyło wojnę około 30, a nie 100 osób (znacznie przesadzone informacje pochodzą z potocznych opinii)⁶⁸.

Przypisy

¹ R. Guldon, Z. Guldon: Materiały do osadnictwa powiatu przeddeckiego w XVII-XVIII w., „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria B, 1979, s. 181; Z. Guldon, Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku, „Ziemia Kujawska”, t. 9, 1993, s. 102; Jewrejskaja Encikłopedija, Petersburg(brw), t. 5, s. 950-951.

² Z. Guldon: Żydzi w miastach..., s. 106-107; Jewrejskaja op.cit., t. 12, s. 911; „Dziennik Kujawski”, 1914, nr 1, s. 11.

³ M. Kallas: Opis Przedcza z 1820 roku, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria D, 1981, s. 261-267.

⁴ M. Borucki: Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym, Włocławek 1882, s. 195; Miasta polskie w tysiącleciu, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 316.

⁵ Zob. S.M. Dubnow: Nowiejszaja istorija jewrejskogo naroda, t. 3 (1881-1914), Berlin 1923; A. Eisenbach, Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim, Warszawa 1988; P. Wróbel, Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1918, Warszawa 1991; tegoż, Przed odzyskaniem niepodległości, [w:] Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku), Warszawa 1993.

⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. 9, Warszawa 1888, s. 135-136; t. 13, Warszawa 1893, s. 708-709; Almanach przemysłowo-fabryczno-rękodzielniczo-kupiecki Królestwa Polskiego”, Warszawa 1888, Dział X, s. 108; J. Wąsicki: Kolonizacja niemiecka w okresie Prus Południowych 1793-1806. „Przegląd Zachodni”, 1953, nr 9-10, s. 165-167.

⁷ I. Trunk: Fun der fargenenhajnt fun der Brist – Kujawer kehillot, [w:] Włocławek we ha Swiwa. Sefer Zikkaron, red. K.F. Tchursch, M. Korzen (bmw) 1967, s. 780; M. Pinczewski, Chodcz, [w:] Włocławek, op.cit., s. 828.

⁸ A. Kowalewska: Powiat włocławski w latach 1918-1939, [w:] Monografia powiatu włocławskiego, praca zbiorowa pod red. S. Laguny, Włocławek 1968, s. 94-98; T. Kawski, Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918-1939), „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 13, 1999, s. 144-145.

⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej cyt.: AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej cyt.: MSW), sygn. 1680.

Od lipca 1932 do czerwca 1935 roku Przedecz opuściło 7 osób kierując się do Francji (4 osoby), Stanów Zjednoczonych (1), Argentyny (2).

¹⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu. Oddział we Włocławku (dalej cyt.: APToW), Starostwo Powiatowe we Włocławku (dalej cyt.: SPW), sygn. 786: Ruch naturalny ludności żydowskiej w Polsce, [w:] Sz. Bronszejn, *Ludność żydowska w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963.

¹¹ APToW, SPW, sygn. 609; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej, t. 1, Warszawa 1925, s. 197-207.

¹² APT oW, SPW, sygn. 328, 391.

¹³ O. Kolberg: *Dzieła wszystkie*, t. 3, cz. 1. Kujawy, Wrocław-Poznań 1962, s. 187-194; J. Wijaczka, *Proces o sprzedaż dziecka Żydom z Izbicy Kujawskiej z 1779 r.* „Ziemia Kujawska” 10, 1994, s. 85-90.

¹⁴ Relacje autora zebrane w 1997-1998 roku z miejscowości: Kowal, Chodecz, Przedecz, Izbica Kujawska, Sompolno, Służewo; G. Nowicka, *Powtórka z przeszłości*, „Gazeta Pomorska” z 9 maja 1997, s. 10; Por.: E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej. Uwagi i spostrzeżenia*. Oprac. A. Eisenbach, Warszawa 1988; A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992, S. Volkov, *Antysemityzm jako kod kulturowy*, [w:] *Ze sobą. Obok siebie. Przeciwno sobie. Polacy, Żydzi, Austriacy i Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, Kraków 1995, s. 7-41; *Czy Polacy są antysemitami? Wyniki badania sondażowego*, pod red. I. Krzemińskiego, Warszawa 1996.

¹⁵ F. Hefer: *Najnowsza ustawa kahalna*, Stanisławów (brw), *passim*; H. Świątkowski: *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. 1. *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1927, s. 113-115; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa-Poznań 1988, s. 179-183.

¹⁶ APToW, SPW, sygn. 796.

¹⁷ *Ibidem*, sygn. 830, 832.

¹⁸ *Ibidem*, sygn. 819, 832.

¹⁹ *Ibidem*, sygn. 607, 819, 830, 824, 840; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (dalej cyt.: AŻIH), Żydowska Gmina Wyznaniowa we Włocławku (dalej cyt.: ŻGWW), sygn. 113, teka 12, teczka 4 (dalej cyt.: 113/12/4); Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt.: APB), Urząd Województwa Pomorskiego w Toruniu (dalej cyt.: UWPT), sygn. 4496. Aleksander Zemelman 05.08.1894-?), syn Jakuba Lajba i Jenty z Szatanów. Urodził się w rodzinie rabinackiej w Drobinie powiat płocki. Do 1914 roku pełnił w Drobinie funkcję podrabina. Następnie wiedzę religijną uzupełniał pod kierunkiem rabina Berka Najfelda w Raciążu. O jego wiedzy rabinackiej zaświadcza rabin: Majer Chil Halszok z Ostrowca, Hersz Chaskiel Michelson z Płocka, Abraham Małes Bzura (podrabin Płocka). Rabin J. Zemelman był żonaty, miał ośmioro dzieci. Politycznie sympatyzował z ruchem syjonistycznym – religijnym („Mizrachi”), nie angażował się jednak w działalność polityczną czy społeczną, koncentrując się na sprawach religijnych i rabinackich.

²⁰ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/12/4; APToW, SPW, sygn. 832, 840.

²¹ APToW, SPW, sygn. 819. W zarządzie zasiadali także: Szyja Makowiecki, Mojżesz Rauch, Szyja Operle, rabin J. Zemelman. Ich zastępcami zostali: Beniamin Torofczyk, Lajzer Żychliński, Chaim Kłodawski, Mojżesz Białogłowski

²² *Ibidem*, sygn. 820.

²³ *Ibidem*, sygn. 870. Niezależnie od wyników wyborów do władz zarządu gminy w 1931 roku sympatie polityczne wśród przedeckich Żydów przedstawiały się następująco: ortodoksi – 35%, Mizrachi – 10%, syjoniści – 25%, folksiści – 10%, Bund – 20%.

²⁴ *Ibidem*, sygn. 338a, „Dziennik Kujawski”, 1932, nr 194, s. 10.

²⁵ *Ibidem*, sygn. 1082, 1087, 1090; APToW, Akta miasta Przedcza (dalej cyt.: AmP), sygn. 30; APB, UWPT, sygn. 2328. Radnymi I kadencji byli: Szyja Makowiecki, Nuta Wassercug, Rafał Lewental, Szlama Sochaczewski, Jakub Pinkus Romer. Wszyscy zaliczali się do sympatyków „Poale Syjon”, II kadencji – N. Wassercug, Sz. Makowiecki, R. Lewental, Sz. Sochaczewski, III kadencji – „Poale Syjon Prawice” reprezentowali:

Sz. Makowiecki, Mojsze Sochaczewski, „Poale Syjon Lewicę” – Benjamin Torofczyk oraz Pinkus Bielawski, IV kadencji – „Bund” reprezentowali – Szeje Zieliński oraz Kopel Sójka, syjonistów – Mojżesz Rauch, folkistów – Dawid Żychliński, V kadencji – nie udało się ustalić nazwiska.

- ²⁶ APToW, SPW, sygn. 870, AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/6, 113/6/8. W zarządzie zasiadli także: Mojżesz Sochaczewski, Mojżesz Topolski, Abraham Alje Prochowski, Mojżesz Aron Wajden, Mojżesz Rauch, Kałme Rapaport, Hersz Michał Neumark.
- ²⁷ Ibidem, sygn. 899; APB, UWPT, sygn. 4483. Kolejne wybory rozpisane na 1938 rok i styczeń 1939 roku władze starostwa unieważniały.
- ²⁸ APToW, SPW, sygn. 388a.
- ²⁹ Ibidem.
- ³⁰ Ibidem, sygn. 349, 387.
- ³¹ Ibidem.
- ³² Ibidem, sygn. 349, 387, 400. Inną organizacją syjonistyczną, która istniała do chwili połączenia się z „Organizacją Syjonistyczną” była „Cejrej Syjon”, zrzeszająca w Przedczu 17 członków.
- ³³ Ibidem, sygn. 403, 414, 387.
- ³⁴ Ibidem, sygn. 349, 387. Imienny wykaz członków „Mizrachi” ze stycznia 1922 roku: Szyja Makowiecki, Icek Marczak, Szyja Majerczak, Mordka Rauch, Wolf Goldman, Jakub Goldman, Abraham Goldman, Józef Goldman, Mordka Goldman, Chaim Goldman, Mordka Pozner, Jakub Klar, Benjamin Rozen, Jakub Rozen, Dawid Żychliński, Jakub Żychliński.
- ³⁵ Ibidem, sygn. 453. Założycielami oddziału byli: R. Lewental, R. Rapaport, A. Skowroński, M.M. Strang, J.M. Goldman, H. Fordoński, L. Łęczycycki, N. Wassercug. J. Holzer: *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 572, 577.
- ³⁶ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/6/6.
- ³⁷ APToW, SPW, sygn. 386, 387, 452.
- ³⁸ Ibidem, sygn. 386, teczka 3; AAN. Urząd Województwa Warszawskiego (dalej cyt.: UWW), mikrofilm 2718/4.
- ³⁹ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/12/6.
- ⁴⁰ APToW, SPW, sygn. 1284, 1290, 1290a, 1266. W wykazie rzemieślników Przedcza z 1928 roku figuruje 54 Żydów.
- ⁴¹ Ibidem, sygn. 1201, 1266, 1290, 1310, 1316, 1331. Olejarnia pracowała sezonowo od 1 lutego do 31 marca, wytwarzając w 1933 roku 250 litrów oleju.
- ⁴² Księga adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1929, Warszawa 1929, s. 2025; A. Kowalewska op. cit., s. 95.
- ⁴³ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/12/1-5. Na podstawie list płatników składek gminnych.
- ⁴⁴ APToW, AmP, sygn. 48.
- ⁴⁵ APToW, SPW, sygn. 1590.
- ⁴⁶ APToW, Wydział Powiatowy Włocławski (dalej cyt.: WPW), sygn. 46; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/12/6; R. Żebrowski, Z. Borzymińska, PO – LIN. *Kultura Żydów polskich w XX wieku (Zarys)*. Warszawa 1993, s. 167-168.
- ⁴⁷ T. Kawski, op.cit., s. 160-162.
- ⁴⁸ APToW, SPW, sygn. 825.
- ⁴⁹ APB, UWPT, sygn. 4482. Na majątek nieruchomości gminy składały się następujące obiekty i parcele: synagoga drewniana kryta blachą (5000 zł), cmentarz o powierzchni około 2 mórg obok synagogi, otoczony drewnianym parkanem (3000 zł), drewniany budynek mykwy kryty papą (500 zł), połowa budynku, gdzie znajdował się dom modlitw z placem (500 zł), dom przy ulicy POW, który w połowie zajmował rabin z chederem, druga połowa pełniła funkcje domu modlitwy (5000 zł).

- ⁵⁰ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/12/1-3, 5; APToW, SPW, sygn. 825, 849, 858, 867, 871, 878, 893.
- ⁵¹ APToW, SPW, sygn. 849, 867.
- ⁵² Ibidem, sygn. 858, 878.
- ⁵³ Ibidem, sygn. 522, 1301.
- ⁵⁴ Ibidem, sygn. 487, 1266, 1289. Na dzień 13 października 1931 roku do cechu należało 33 osoby (obok 30 Żydów znalazło się także trzech Polaków): Lajb Chodecki, Szymasz Danielski, Froim Ekiert, Lejzor Gerszon Haltricht, Pinkus Luzer Klar, Lajzer Szmul Klar, Chaim Kłodawski, Lejb Kłodawski, Hersz Lejb Kłodawski, Freiche Lewin, Henryk Małkowski, Franciszek Małkowski, Abraham Prochowski, Wolf Prochowski, Aron Mojżesz Rawski, Mordka Rybiński, Mojżesz Rybiński, Nuchim Rybiński, Michał Szpiro, Eugeniusz Szykułski, Menasz Torner, Icek Wajden, Mojżesz Aron Wajden, Abraham Wiśniewski, Hersz Wiśniewski, Załme Wiśniewski, Rywen Wiśniewski, Alje Zieliński, Hersz Zieliński, Szaja Zieliński, Wolf Zieliński, Józef Żychliński, Szysie Żychliński.
- ⁵⁵ Ibidem, sygn. 1266, 1301; „Kujawianin. Informator handlowo-przemysłowy” (bmw) 1939, s. 63.
- ⁵⁶ APToW, SPW, sygn. 451. Założycielami związku byli: Arje i Szymon Zielińscy, Pinkus Bielawski. Funkcję przewodniczącego przez wiele lat pełnił Michał Szpiro.
- ⁵⁷ Ibidem, sygn. 377, 451. We władzach centrali zasiadali: Mojżesz Sochaczewski, Mojżesz Rand, Lajb Szmul Frenkiel.
- ⁵⁸ Ibidem, sygn. 332, 451, 499, 524. Założycielami byli: Józef Lajb Asz, Jakub Majer Goldman, Moszek Michał Sztrang.
- ⁵⁹ Ibidem, sygn. 377; AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/13/2. Zarząd banku tworzyli: Nute Wassercug, Mojżesz Sochaczewski.
- ⁶⁰ APToW, SPW, sygn. 405, 417; APToW, Komenda Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego (dalej cyt.: KPPPW), sygn. 62.
- ⁶¹ APToW, SPW, sygn. 332.
- ⁶² Ibidem, sygn. 332, 338a, 341, 350, 451, 508; APToW, KPPPW, sygn. 23. Założycielami biblioteki byli Jakub Klar, Dach Goldman, Mordka Pozner, Rachela Linger. Stowarzyszenie zrzeszało 50 członków. Zbiórami bibliotecznymi opiekował się początkowo Jakub Wajden następnie Szlama Engiel.
- ⁶³ APToW, SPW, sygn. 690.
- ⁶⁴ D. Dąbrowska: Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej, „Biuletyn ŻIH”, 1955, nr 13-14, tab. 15, s. 173. Autorka operując się na materiałach z okresu okupacji, szacuje liczbę Żydów w 1939 roku na 769 osób.
- ⁶⁵ ŻIH, American Joint Distribution Committee w Polsce (dalej cyt.: AJDC), sygn. (nowa) 210, (stara) 425-426; ŻIH, Dział Dokumentacji,teczka: Przedecz.
- ⁶⁶ Zob. D. Dąbrowska. op.cit.; A. Eisenbach, Hitlerowska polityka zagłady Żydów, Warszawa 1961; tegoż, O należyte zrozumienie genezy zagłady Żydów, „Biuletyn ŻIH”, 1977, nr 4/104, s. 55-69; J. Leszczyński: Z dziejów zagłady Żydów w Kraju Warty (szkice do genezy ludobójstwa hitlerowskiego), „Biuletyn ŻIH”, 1972, nr 82, s. 57-71; A. Pakentreger: Polityka władz niemieckich tzw. Kraju Warty wobec Żydów, „Biuletyn ŻIH”, 1977, nr 4/104.
- ⁶⁷ S. Abramowicz: Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem – instrumentem w realizacji programu „Endlösung der Judenfrage”, [w:] Materiały na sesję naukową „W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty”, Zduńska Wola 23 X 1987 (maszynopis powielony), s. 21.
- ⁶⁸ „Alfabetyczny wykaz Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej. Lista nr 3”, 1947 (maszynopis powielony) w zbiorach AŻIH, passim; National Registry of Jewish Holocaust Survivors, Washington 1993. Por. G. Nowicka, op.cit., s. 10.

Aneks. Rejestr członków gminy żydowskiej w Przedczu z 15 stycznia 1929 roku

Nazwisko i imię*	Wiek	Wykonywany zawód
Abramowicz Szmul Abe	48	kupiec
Asz Lajbusz Josef	35	kupiec
Auerbach Icek Josef	32	kupiec
Bielawski Josef	45	handlarz
Bielawski Lipman	63	krawiec
Bielawski Mendel Wolf	48	piekarz
Bielawski Moszek	30	kupiec
Borensztajn Tojwie	55	handlarz
Buks Arje	37	handlarz
Buks Izrael	75	rzeźnik
Buks Salomon	52	handlarz
Chodecki Fajwisz	28	handlarz
Chodecki Mordka	55	handlarz
Cukiert Chaim	68	pisarz
Cząstkowski Abram	45	handlarz
Cząstkowski Icek	24	handlarz
Czerniakier Szlama	28	dentysta
Danielski Abram Icek	49	szewc
Danielski Gerszon	50	kupiec
Danielski Jakub	32	kupiec
Danielski Jakub	73	–
Danielski Michał	62	szewc
Danielski Mordka	27	handlarz
Danielski Motek	38	handlarz
Danielski Szymsze	58	krawiec
Danielski Tojwe	30	szewc
Dawidowicz Mordka	44	kupiec
Ekiert Abram	43	blacharz
Ekiert Froim	31	handlarz
Ekiert Zelig	81	–
Fajntuch Szymon	27	fryzjer
Fiszer Abram	45	kupiec
Folkowski Cael	55	kupiec
Fordoński Hersz	50	kupiec
Frankensztejn Hersz	45	handlarz

Nazwisko i imię*	Wiek	Wykonywany zawód
Frankensztejn Lajb	75	handlarz
Frankensztejn Mordka	34	rymarz
Frankesztejn Moszel	55	szewc
Frankesztejn Moszek	55	rymasz
Frankesztejn Rywen	45	rymarz
Frenkiel Beniamin	31	kupiec
Frenkiel Szmul Lajb	56	kupiec
Goldman Abram	38	kupiec
Goldman Chaim	33	krawiec
Goldman Chil Josef	40	piekarz
Goldman Jakub Majer	70	kupiec
Goldman Mordka	32	rzeźnik
Goldman Tojwie	28	rzeźnik
Grynblat Moszek Abram	34	rymarz
Grynblat Nuta	32	kupiec
Gura Moszek Juda	29	fryzjer
Haltrich Gerszon Lajzer	35	czapnik
Izbicki Hersz	34	krawiec
Jachimowicz Aron Dawid	56	kupiec
Jakóbowicz Icek	49	krawiec
Jakubowski Kasryel	52	krawiec
Jamnik Szuml	55	rzeszak
Kaźmierski Mendel	28	handlarz
Klar Abram Josef	70	–
Klar Izrael	63	kupiec
Klar Jakub Wolf	38	kupiec
Klar Luzer	35	krawiec
Kłodawski Chaim	36	krawiec
Kłodawski Chaskel	55	handlarz
Kłodawski Lajb	51	krawiec
Kłodawski Michał Hersz	75	–
Kłodawski Mordka	28	piekarz
Krauskopf Kalme Jakub	45	malarz
Krel Szmul Lajzer	45	krawiec
Kowalski Icek	66	–

Nazwisko i imię*	Wiek	Wykonywany zawód
Langnat (imię?)	60	kupiec
Lewental Rafał Wolf	60	–
Lewin Szulim	53	szklarz
Lewkowicz Moszek	44	furman
Librach Berysz	32	kupiec
Lijek Mendel	44	handlarz
Łęczycki Chaskiel Mordka	53	handlarz
Makowiecki Abram Lajb	72	–
Makowiecki Szyja	45	kupiec
Marczak Izrael Szyja	45	kupiec
Marczak Szyja	34	kupiec
Markiewicz Wolf	34	handlarz
Menczwnka Mendel	26	handlarz
Menche Berysz	51	kupiec
Mokotów Icek	41	kupiec
Morgensztern Iser	44	kupiec
Najman Michał Hersz	48	handlarz
Nelkin Wolf	60	szklarz
Opas Hersz	40	krawiec
Offenbach Szapse	44	kupiec
Orenbach Abram Wolf	27	kupiec
Perelmuter Juda	45	kupiec
Perle Hersz Lipman	30	kupiec
Perle Mordka Szyja	34	nauczyciel
Plockier Abram	70	rymarz
Plockier Moszek	40	rzeźnik
Pozner Alje	35	pisarz
Pozner Mordka	45	kupiec
Prochowski Abram Alje	30	krawiec
Przedeci Chaim	28	handlarz
Przedeci Jakub Mordka	31	rymarz
Przedeci Michał	34	krawiec
Radziejewski Lajzer	56	handlarz
Rapaport Kałme	62	kupiec
Rauch Chaim	29	handlarz
Rauch Falek	40	handlarz
Rauch Froim	31	handlarz
Rauch Mordka	38	handlarz
Rauch Moszek	43	kupiec

Nazwisko i imię*	Wiek	Wykonywany zawód
Rauchszejn Chaim	59	krawiec
Rawski Moszek	40	czapnik
Romer Jakub Pinkus	50	kupiec
Rozen Abram	28	kupiec
Rozen Jakub Wolf	34	kupiec
Rozenberg Josef	25	szewc
Rozenkranc Hersz	34	zegarmistrz
Russak Moszek Aron	45	handlarz
Rybiński Moszek	42	krawiec
Rybiński Nuchim	55	krawiec
Rybiński Pinkus	55	kupiec
Rybiński Szymon	71	–
Skowroński Abram Hersz	36	nauczyciel
Skowroński Nusyn	45	kupiec
Sochaczewski Gawryeł	55	kupiec
Sochaczewski Moszek	53	kupiec
Sojka Kopeł	36	rymarz
Sumeraj Chaskiel	82	szewc
Szlińkiewicz Moszek Juda	65	nauczyciel
Szpringer Abram	33	lekarz
Sztrang Moszek Michał	58	kupiec
Szpiro Szaja	65	–
Topolski Chil	32	kupiec
Topolski Moszek	50	kupiec
Tomer Chaim	58	nauczyciel
Tomer Menasze	31	krawiec
Torończyk Aron	58	szewc
Torończyk Beniamin	49	handlarz
Wajden Icek	47	krawiec
Wajden Mordka Ber	54	kupiec
Wajden Moszek Aron	31	czapnik
Walter Alje	28	kupiec
Wassercug Nuta	57	kupiec
Wiśniewski Chaim Załme	31	krawiec
Wiśniewski Herszel	33	krawiec
Wiśniewski Izrael	60	handlarz
Wiśniewski Josef	70	–
Wiśniewski Rywen	32	czapnik
Wiśniewski Symcha	30	krawiec

Nazwisko i imię*	Wiek	Wykonywany zawód
Wiśniewski Zelig	36	krawiec
Zelman Josef Aleksander	28	rabin
Zieliński Alje	70	–
Zieliński Alje	54	krawiec
Zieliński Chaim	30	handlarz
Zieliński Chaim Josef	65	rymarz
Zielinski Izrael Chaim	42	blacharz
Zieliński Moszek	28	krawiec
Zieliński Nachme	66	krawiec
Zieliński Salomon	30	krawiec
Zieliński Szaje	55	krawiec
Zomer Chaim	53	–
Zyngerman Icek	58	blacharz
Żychliński Dawid	40	kupiec
Żychliński Ezre	52	handlarz
Żychliński Gitman	66	kupiec
Żychliński Jakub	35	kupiec
Żychliński Jakub	64	kupiec
Żychliński Josef	42	czapnik
Żychliński Lajzer	45	kupiec
Żychliński Szymsze	36	?
Żychliński Szymsze	46	czapnik

* zachowano oryginalną pisownię imion i nazwisk